

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
“ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ”

ОСТАПЕНКО Тимур Олександрович

УДК 340.15(477.5)“16/17”:340.116

**ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – 80-х рр. XVIII ст.**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних та правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті “Одеська юридична академія” Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, доцент
АНИЩУК Ніна Володимирівна,
Національний університет
„Одеська юридична академія”,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
КУЗЬМЕНКО Володимир Борисович,
Одеський державний університет
внутрішніх справ,
начальник кафедри теорії й історії держави
та права;

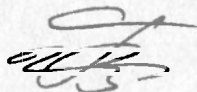
кандидат юридичних наук, доцент
ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
заступник директора навчально-наукового
інституту економіки і права

Захист відбудеться 19 лютого 2011 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Національного університету „Одеська юридична академія” за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету “Одеська юридична академія” за адресою: м. Одеса, вул. С. Варламова, 2.

Автореферат розісланий « 13 » січня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла-Тіунова

ЗАГАЛЬНА ЗАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У процесі розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, існуючі сьогодні монографічні дослідження недостатньо мірою відтворюють становлення і розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній Українській державі відбуваються складні і неоднозначні процеси реформування правової системи: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження. Вирішення зазначеної проблеми, а саме – доведення безперервності становлення і розвитку правової системи України-Гетьманщини, з'ясування закономірностей та особливостей її еволюції дозволяють виявити систему поглядів в українському суспільстві на принципи, визначальні положення, на яких вона ґрунтується. Створюються умови для визначення характеру цієї системи, її особливостей, провідних ідей, що були домінуючими в українському суспільстві в досліджуваний період. Урахування сучасними правниками правових надбань українського народу, звернення уваги на правову спадщину, безперечно, є однією з важливих умов здійснення подальшого конструктивного реформування правової системи.

По-третє, це дослідження сприятиме більш глибокому вивченню правової культури українського народу, його світоглядних установок, особливостей менталітету, духовного генезису на певних історичних етапах еволюції українського суспільства, що сприятиме визначенню й усвідомленню тих духовних підвалин, на яких споконвічно ґрунтується національна свідомість Українського народу як історичної спільності, дасть змогу більш чітко сформулювати уявлення про рівень його правосвідомості. Відтак, можна виявити ступінь внеску Українського народу в еволюцію романо-германської правової сім'ї, до якої належить правова система України.

Слід відзначити значущість проведення цього дослідження з огляду на подальшу долю вітчизняного права, окреслення майбутніх шляхів його розвитку. Дослідження дає змогу розкрити закономірності та особливості генезису правової системи України протягом тривалого періоду, а також виявити фактори, які впливали на її становлення і розвиток. Урахування

цих закономірностей, особливостей та факторів може полегшити прогнозування майбутнього розвитку вітчизняного права, визначення магістральних шляхів його еволюції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до програми Міністерства освіти і науки України „Актуальні проблеми будівництва демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України”, наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до загальної теми „Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому житті” (реєстраційний номер 0106U004970) на 2006–2010 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою наукових досліджень кафедри історії держави і права Одеської національної юридичної академії, що здійснює розробку наукової теми „Традиції і новації в правовому житті України (історичний аспект)” на 2006 – 2010 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне, системне та наукове обґрунтування процесу становлення, розвитку та функціонування правової системи в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.

Для досягнення означеної мети необхідно вирішити такі основні завдання:

охарактеризувати загальний стан розвитку правової системи в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.;

дослідити нормативно-правову базу, яка регулювала суспільні відносини на землях України-Гетьманщини в зазначений часовий період;

надати загальну характеристику джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.;

висвітлити стан розвитку основних галузей приватного права в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст., а саме цивільного та шлюбно-сімейного права;

охарактеризувати стан розвитку кримінального права на землях України-Гетьманщини в зазначений час;

надати характеристику основних положень процесуального права в Україні-Гетьманщині;

висвітлити основні спроби та напрями проведення систематизації права в зазначений часовий період.

Об'єктом дослідження є процес правового розвитку України-Гетьманщини, в якому відбувається трансформація її правової системи.

Предметом дослідження є правова система, яка існувала та діяла в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.

Територіально робота прив'язана до України-Гетьманщини, яка охоплювала території сучасних Чернігівської, Полтавської, Сумської (без південно-східної частини) і лівобережних частин Київської і Черкаської, західну частину Брянської області (Російська Федерація).

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють другу половину XVII – 80-ті рр. XVIII ст. (до ліквідації полково-сотенної системи у 1781 р.).

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стало комплексне використання сукупності універсальних (метод матеріалістичної діалектики), загальнонаукових (конкретно-історичний, системно-функціональний, формально-логічний, метод аналізу) та спеціально-юридичних (порівняльно-правовий, герменевтичний) принципів та методів. Принцип комплексного використання методології юридичної науки є необхідною умовою для продуктивного вивчення правової системи, яка функціонувала у певний історичний період. Метод матеріалістичної діалектики дозволяє розглянути правову систему України в її постійному розвитку, виявити причинну обумовленість її генезису умовами життя (р.р. 2, 3, 4). Конкретно-історичний метод сприяв дослідженню правової системи України з позицій історичної обумовленості. Зв'язок історичного і логічного методів дозволив виявити закономірності генезису вітчизняної правової системи в зазначений період (п.п. 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). Системно-функціональний метод допоміг визначити фактори розвитку системи вітчизняного права у досліджуваний період, функціональні зв'язки між його основними нормами та інститутами (п.п. 4.1, 4.2). Метод аналізу дав можливість виявити характерні ознаки та властивості складових елементів правової системи України в історичному аспекті (п.п. 2.3, 2.4, 2.5). Спеціально-юридичний метод є важливим засобом тлумачення юридичних понять, термінів, які містяться у правових пам'ятках України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. (р.р. 2, 3). Використання порівняльно-правового методу обумовлено необхідністю порівняння основних норм, інститутів та галузей права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. (р. 3).

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, присвячені питанням формування та розвитку правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: дореволюційних – М. Владимирського-Буданова, О. Кістяковського, О. Лазаревського, О. Лохвицького, Г. Милорадовича, М. Слабченка, М. Стороженка, І. Теличенка, Д. Яворницького; радянських – М. Василенка, І. Гуржія, В. Дядиченка, В. Мєсяца, А. Пащука, К. Софроненко, І. Черкаського; сучасних – І. Бойка, Г. Волошкевича, О. Горги, М. Дамірлі, Н. Долматової, В. Дудченко, Н. Єфремової, С. Ківалова, М. Кобилецького, М. Козюбри, О. Копиленка, В. Кузьменка, В. Кульчицького, П. Музиченка, Н. Оніщенко, М. Орзіха, П. Рабіновича, А. Рогожина, В. Рубаника, О. Тимошука, І. Усенка, Є. Харитонова та ін.

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять нормативно-правові акти України-Гетьманщини, Російської імперії та інші історико-правові джерела досліджуваного періоду. Найважливішими серед них є „Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.), Статут

Великого князівства Литовського 1588 р. та Поправи Статутів, „Prawo chelminskie” (1646 р.), царська грамота від 27 березня 1654 р., царські укази: від 3 листопада 1723 р. „Про форму суду”, від 13 травня 1754 р. „Про втікачів”, від 12 жовтня 1760 р. „Про заміну смертної кари вічною каторгою”, від 10 лютого 1763 р. „Про строки вирішування кримінальних справ”, від 15 грудня 1763 р. „Про перехід посполитих з місця на місце за письмовим дозволом”, від 20 грудня 1763 р. „Про необхідність застосування „Воїнського устава” в козацьких військових справах”, від 3 квітня 1778 р. „Про застосування судами кар за шахрайство і злочинство”, від 3 квітня 1781 р. „Про злочинство”, „Рішительні пункти гетьману Данилі Апостолу” (1728 р.), „Соборне уложення” (1649 р.), гетьманські статті, універсали та універсали генеральної військової канцелярії тощо.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Дисертація є одним із перших комплексних та системних досліджень становлення, розвитку та функціонування правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.

Наукова новизна здійсненого дослідження конкретизується в такому: **уперше:**

доведено єдність та взаємозв'язок норм різних галузей права та їх якісні і кількісні зміни, а також існування самобутньої правової системи України-Гетьманщини;

доведено високий рівень розвитку законодавчої термінології та техніки викладення правового матеріалу у нормативно-правових актах та інших джерелах права у досліджуваній часовий період;

встановлено взаємозв'язок норм звичаєвого права та норм писаного права України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. і зроблено висновок щодо важливого значення правового звичаю як джерела права України-Гетьманщини, яке регулювало більшість суспільних відносин і найбільшою мірою відображало інтереси населення держави;

доведено позитивний та негативний вплив наявності великої кількості джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. на розвиток правової системи;

удосконалено:

тлумачення окремих джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст., а саме норм звичаєвого права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., „Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1743 року, гетьманських статей, універсалів і зроблено висновок щодо тісного взаємозв'язку між змістом конкретних джерел права та історико-політичними умовами, за яких вони приймалися, а також суб'єктивними поглядами та переконаннями законодавця;

тези про тісний взаємозв'язок норм матеріального та процесуального права у цей період та положення про те, що процесуально-правові норми не являли собою ефективних гарантій реалізації норм матеріального

права повною мірою через становий характер судочинства в Україні-Гетьманщині;

набули подальшого розвитку:

положення щодо впливу козацької старшини на процес реформування правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.;

дослідження сутності окремих правових явищ, які мали місце в Україні-Гетьманщині в зазначений історичний період, а саме процесу прийняття нормативно-правових актів, систематизації права та його подальшого застосування для регулювання конкретних суспільних відносин;

порівняння окремих правових інститутів України-Гетьманщини другої половини XVII з правовими інститутами XVIII ст., а саме інституту права власності, інституту зобов'язального права тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані або взяті до уваги у:

галузі науково-дослідницької діяльності – для подальших досліджень державно-правових проблем, історії становлення та розвитку правової системи України;

правотворчості – для внесення окремих змін та доповнень до чинного законодавства України;

навчальному процесі – при підготовці наукових посібників та підручників з історії держави та права, навчально-методичної літератури, читанні лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Національного університету „Одеська юридична академія”. Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися автором на 10-й звітній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (27–28 квітня 2007 р., м. Одеса), Всеукраїнській науковій конференції Одеської національної юридичної академії (18–19 квітня 2008 р., м. Одеса), Першій науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих науковців Міжнародного гуманітарного університету (18 квітня 2008 р., м. Одеса), III звітній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу та молодих науковців вищої юридичної школи Міжнародного гуманітарного університету (28 березня 2008 р., м. Одеса), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції Кіровоградського інституту розвитку людини „Україна” (18 квітня 2008 р., м. Кіровоград), Міжнародній науково-практичній конференції „Четверті Прибузькі юридичні читання” (28–29 листопада 2008 р., м. Миколаїв), Міжнародній науковій конференції „Досвід правового розвитку Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.)”, присвяченій 480-річчю Статуту Великого князівства Литовського 1529 року

і 420-річчю Статуту Великого князівства Литовського 1588 року (20–21 березня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (5–6 червня 2009 р., м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції „Держава і право: *de lege praeterita, instante, futura*” (27–28 листопада 2009 р., м. Миколаїв), Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (21–22 травня 2010 р., м. Одеса), II Міжнародній науково-практичній конференції „Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи” (16–17 квітня 2010 р., м. Сімферополь), II Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених та студентів „Закарпатські правові читання” (29–30 квітня 2010 р., м. Ужгород).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження відображений у 7 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України та у 10 тезах виступів на наукових та науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається із вступу, 4 розділів, які містять 12 підрозділів, висновків та списку використаних джерел (320 найменувань), розташованого на 29 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінки, із них основного тексту – 213 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об’єкт, предмет, мету і завдання дослідження, охарактеризовано методи та етапи роботи, наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, хронологічні рамки, викладено відомості щодо апробації та публікації основних положень дисертації.

Перший розділ „Загальнотеоретичні засади, історіографія та джерельна база дослідження” складається із двох підрозділів і присвячений теоретичному обґрунтуванню теми роботи, а також аналізу результатів наукових досліджень правової системи України-Гетьманщини та архівних матеріалів, пов’язаних із цим питанням.

У **підрозділі 1.1. „Загальнотеоретичні засади та історіографія проблеми”** проаналізовано структуру правової системи держави, на підставі чого доведено факт існування цього явища в Україні-Гетьманщині у досліджуваній період, а також досліджено стан наукової розробки проблемних питань, пов’язаних із зародженням, становленням та еволюцією правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст.

Характеризуючи дослідження дореволюційного періоду, слід зазначити, що одним із найвідоміших дослідників права України-Гетьманщини другої

половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. був, безперечно, О. Кістяковський, який підготував до друку і видав „Права, за якими судиться малоросійський народ” – кодекс права Лівобережної України XVIII ст.

Досліджували діюче в Україні-Гетьманщині право XVII–XVIII ст.ст. й інші вчені, зокрема М. Слабченко, І. Теличенко, М. Владимирський-Буданов, Г. Милорадович, Ф. Тарановський, Н. Стороженко, Г. Демченко, А. Єфіменко. У їх працях зібрано досить багатий фактичний матеріал.

Питаннями права в Україні-Гетьманщині займалися також зарубіжні, зокрема німецькі історики права. Так, А. Гальбан у своїх працях намагався довести благотворний вплив німецького права на формування правової системи в Україні. Серед польських істориків права, які займалися розробками права за Статутом Великого князівства Литовського 1588 року, можна назвати А. Дуб’єнського, С. Лінде, О. Пташицького, М. Бобринського, Я. Птасьніка, Т. Чацького та ін.

Питаннями становлення та розвитку правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. дослідники займаються і в пожовтневий період. Наприклад, історик Р. Лашенко у своїх „Лекціях по історії українського права” дає періодизацію історії права України за політичними змінами в житті народу. Інші дослідники – Д. Дорошенко, Р. Смаль-Стоцький і А. Яковлів – у своїх роботах намагалися довести вплив німецького права і німецької мови на право ще з часів введення в Україні магдебурзького права.

Значний внесок у вивчення пам’яток права Лівобережної України XVII – XVIII ст.ст. внесли радянські дослідники. Серед них слід назвати М. Василенка. Перу вченого належить ряд досліджень, виданих до 1917 р. Але найбільшою його заслугою є публікація матеріалів з історії України-Гетьманщини та українського права XVII – XVIII ст.ст. у пожовтневий період. Серед праць, що мають науковий інтерес, також слід виокремити роботу В. Месяца з історії кодифікації права на Україні у першій половині XVIII ст.

Важливий внесок у вивчення правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. зробили сучасні дослідники. Серед них, у першу чергу, слід назвати П. Музиченка, багато досліджень якого присвячено проблемі застосування магдебурзького права на території українських земель в зазначений часовий період. У своїх працях П. Музиченко розкриває також зміст та порядок застосування правових норм Статутів Великого князівства Литовського як джерел права України-Гетьманщини. Вивченню найбільш важливих інститутів та галузей права Лівобережної України присвятили свої праці також такі вчені, як А. Рогожин, І. Бойко, О. Шевченко, І. Голосніченко, М. Козюбра та ін. Серед основних проблем, яким присвячено праці названих учених, слід виокремити: поняття права власності як інституту цивільного права Гетьманщини, проблему застосування норм процесуального права судовими органами, зобов’язальне право та засоби забезпечення виконання

зобов'язань тощо. Великий внесок у вивчення правової системи України-Гетьманщини зробили автори дисертаційних досліджень: — І. Бойко, О. Волощенко, О. Биркович, Д. Любченко, Б. Стецюк, Н. Сиза, В. Прус та ін.

У підрозділі 1.2. „Загальна характеристика джерельної бази дослідження” здійснюється аналіз публікацій нормативно-правових актів та найбільш важливих архівних матеріалів, які відображують державний та суспільний устрій, право та судочинство, що існували в Україні у досліджуваній період Гетьманщини.

До найбільш важливих складових джерельної бази дослідження, безумовно, слід віднести збірники документів „Акты, относящиеся к истории Юго-западной России” та правові збірники „Статут Великого князівства Литовського 1588 року”, „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 року, Глухівські статті, схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.), Батуринські статті, схвалені царським урядом за поданням гетьмана І. Брюховецького (1664 р.), Коломацькі статті (25 липня 1687 р.), Указ Петра I „Про утворення Малоросійської колегії” (16 травня 1722 р.), Універсал Генеральної військової канцелярії 19 серпня 1722 року „Про заборону примушувати козаків до загальних робіт і будувати суди не в судових приміщеннях і без відповідних судових формальностей”, Універсал гетьмана К. Розумовського „Про обмеження прав переходу селян Лівобережної України” від 22 квітня 1760 р.

Найбільш цінними для досліджуваної теми є неопубліковані архівні матеріали: судові справи середини і другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст., що знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), а саме – 51-й фонд (Генеральна військова канцелярія 1656 – 1771 рр.) та 229-й фонд (Архів Коша Запорозької Січі). Важливою складовою джерельної бази цього дослідження є положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. Переклад Статуту українською мовою було здійснено вперше в 2004 р. колективом учених Одеської національної юридичної академії за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.

Другий розділ „Джерельна основа правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст.” складається з п'яти підрозділів і присвячений характеристиці основних джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині в досліджуваній часовий період.

У підрозділі 2.1. „Звичаєве право як важливий засіб регулювання суспільних відносин в Україні-Гетьманщині” здійснено аналіз ролі та місця норм звичаєвого права серед джерел права України-Гетьманщини.

Зазначено, що вони формувалися в процесі еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті „давні” норми поведінки, вироблені за різних обставин. Доведено існування окремої

сукупності правових звичаїв, більшість із яких склалася в Запорозькій Січі – так званого „козацького права”.

Встановлено характерні риси правового звичаю як важливого джерела права України-Гетьманщини – стереотипність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов’язковість, визначеність, доцільність, територія застосування, корпоративність, домінуюча роль „публічного права”, відсутність поділу на окремі галузі права тощо. Доведено факт визнання російською владою існування звичаєвого права у різних сферах суспільного життя, навіть незважаючи на те, що серед норм звичаєвого права запорожців у досліджуваний період зустрічалися й такі, що суперечили діючому російському законодавству.

Проаналізовано матеріали судової практики, на підставі чого встановлено факти застосування норм звичаєвого права у різних сферах суспільних відносин – покарання злочинців, укладання шлюбу, встановлення права власності на землю тощо. Зазначено, що певна частина правових звичаїв у сільських громадах мала латентний характер, а також з’ясовано основні чинники латентності цих звичаїв.

У *підрозділі 2.2. „Німецьке міське право та практика його застосування в Україні-Гетьманщині”* досліджується процес поширення та утвердження німецького міського права як права самоуправління міст в Україні-Гетьманщині.

Зазначено, що магдебурзьке право як право самоуправління міст в Україні-Гетьманщині поширювалося шляхом надання привілеїв, якими польська шляхта хотіла завоювати симпатії місцевого населення. Але лише зовні виглядало, ніби міста, в яких діяло магдебурзьке право, мали свою автономію, фактично ж міста на українських землях ніколи не були незалежними. Після 1648 р. вони потрапили під владу старшин.

Доведено, що міські суди тих міст, що змогли і після 1648 р. відстояти свою відокремленість, формально користувалися збірками німецького права у польських переробках. У тих містах, які повністю залежали від козацької адміністрації, магдебурзьке право фактично занепало, застосовувалося мало, оскільки було чужим українському народу, його витісняло звичаєве право, а згодом і право Московської держави.

Встановлено, що міські суди, посиляючись на магдебурзьке право, користувалися ним не за оригіналами збірок, а за відомими збірками німецького права: переробкою П. Щербича „Саксона”, яка складалася із двох частин: „Speculum Saxonum”, „Ius municipale”; „Prawo chelminskie” в опрацюванні П. Кушевича (1646 р.) тощо. З’ясовано, що магдебурзьке право мало чіткий становий характер, що виявився у наділенні усіма привілеями окремих прошарків панівного стану, воно узаконювало дискримінацію у правах з огляду на стать, походження, релігію і расу.

Підрозділ 2.3. „Роль Статуту Великого князівства Литовського 1588 року в розвитку правової системи України-Гетьманщини” присвячено характеристиці впливу Статуту Великого князівства

Литовського 1588 року на розвиток та еволюцію правової системи України-Гетьманщини.

З'ясовано, що дія цього правового акта певною мірою обмежувала застосування звичаєвого права, але не скасовувала його взагалі. Відповідно до положень Статуту, великий князь зобов'язувався дотримуватися давніх звичаїв. Встановлено, що Статут забезпечував у першу чергу інтереси панів і шляхти, тобто феодалів. Отже, його можна назвати кодексом феодального права, за яким шляхта одержувала право врядування, власності на майно, на землю з її надрами, на підданих.

Проаналізовано порядок застосування норм Статуту до вирішення конкретних справ, на підставі чого з'ясовано, що в судах досить часто використовувалися різні виписки та „екстракти” із Статуту, що допомагали судам краще орієнтуватися у кодексі. До таких належать: а) виписка з книги Литовського статуту артикулів всіх розділів за порядком, із визначенням, „какому который согласный или приличный”, що була своєрідним коментарем Литовського статуту; б) „Екстракт з книги Статуту прав малоросійських”, де викладається не тільки статут Литовський, але й „Порядок” та „Екстракт”, складені в 1764 р.; в) „Краткий свод Статута”, що з'явився наприкінці XVIII чи на початку XIX ст.; він містить перелік розділів з артикулами й параграфами по правових інститутах, що містяться в Статуті Великого князівства Литовського.

У *підрозділі 2.4. „Законодавчі акти гетьманів”* здійснено аналіз результатів законодавчої діяльності Генеральної ради, Ради старшин, Генеральної військової канцелярії та гетьманів у досліджуваній період та їх впливу на розвиток правової системи України-Гетьманщини в цілому.

Встановлено коло питань, які безпосередньо регламентувалися гетьманськими універсалами. До них можна віднести питання стацій, постійних податків, торгівлі, мита тощо. Гетьманська влада також фактично повністю контролювала питання судочинства.

Доведено, що питання судочинства переважно регламентувалися універсалами Генеральної військової канцелярії. Так, універсал від 19 серпня 1722 р. регламентував процес, установивши колегіальність суду, заборонивши судити в несудових приміщеннях і без судових формальностей. В універсалі канцелярії від 6 грудня 1722 р. давалися вказівки щодо порядку подання скарг судам, а в універсалі від 26 січня 1723 р. йшлося про порядок їх апеляційного розгляду. Зазначено, що крім гетьманських універсалів та універсалів генеральної військової канцелярії, видавали також з окремих питань універсали й полковники.

У *підрозділі 2.5. „Джерела права Московської держави та практика їх застосування в Україні-Гетьманщині”* досліджуються роль та місце правових актів, прийнятих органами влади Московської держави, у формуванні та розвитку правової системи України-Гетьманщини.

Встановлено, що важливим джерелом права Московської держави в Україні були царські грамоти, в яких підтверджувалось або надавалось

магдебурзьке право окремим містам в Україні, у деяких із них з'ясовувалися питання фінансів і оренд в Україні. Однак царські грамоти не містили норм цивільного чи кримінального або процесуального права. Доведено важливу роль та місце царських указів у системі джерел права Московської держави в Україні-Гетьманщині. Як свідчать матеріали судової практики, на Лівобережній Україні тих часів застосовувався ряд царських указів із питань кримінального права.

З'ясовано, що важливе значення для правової системи України-Гетьманщини мали акти вищих органів царської влади. Так, із матеріалів козацьких урядів та судів видно, що Верховна таємна рада при імператорі давала царським представникам в Україні свої інструкції, що стосувалися діяльності судів. Діяли також укази сенату, які вирішували в апеляційному порядку справи за скаргами на постанови українських судів, а також давали загальні вказівки, що стосувалися їх діяльності.

Зазначено, що широке застосування в Україні-Гетьманщині у цей період отримало також Соборне уложення 1649 року. Воно почало застосовуватися уже у другій половині XVII ст., зокрема у справах про повернення російським поміщикам кріпосних селян-втікачів, які в період Визвольної війни українського народу брали активну участь в антифеодальній боротьбі українського селянства.

Третій розділ „Систематизація права в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.” складається з трьох підрозділів і висвітлює основні причини та напрями проведення систематизації права як невід'ємної складової правової системи України-Гетьманщини.

У підрозділі 3.1. „Загальна характеристика передумов упорядкування правових норм в Україні-Гетьманщині” розглянуто головні умови та причини, які свідчили про необхідність здійснення діяльності із систематизації права в Україні-Гетьманщині.

З'ясовано, що перші кроки щодо упорядкування чинного законодавства у Гетьманщині було зроблено на початку 20-х рр. XVIII ст. Універсалом від 16 травня 1721 р. гетьман П. Скоропадський створив спеціальну комісію для перекладу українською мовою „правних книг” (Статуту Великого князівства Литовського, „Зерцала Саксонів” і „Порядку” В. Гроїцького) із „польського діалекту на наше русское наречие”.

Проаналізовано точки зору різних учених щодо причин кодифікації права. На думку О. Кістяковського, кодифікація потрібна була лише тому, що існували „різноманітність законів і суперечливість одних одним” та „неправосуддя судящих”. Дослідник кодифікації українського права І. Теличенко вбачав причини необхідності кодифікації у тому, що в судах панували сутяжництво, хабарництво, зловживання, змішування або поєднання адміністративних і судових функцій, не було єдиного джерела права. На думку А. Яковліва, кодифікацію головним чином обумовили „необізнаність росіян з правом України, відсутність єдиного джерела права, поєднання адміністративних і судових функцій”.

У підрозділі 3.2. *„Основні напрямки та етапи здійснення систематизації права в Україні-Гетьманщині”* розглядаються основні спроби щодо впорядкування правових норм та найважливіші результати проведених кодифікаційних робіт в Україні-Гетьманщині.

Встановлено, що важливу роль у процесі систематизації права відігравав „Процес короткий наказний”, виданий при резиденції гетьманській у 1734 р. Цей збірник було присвячено регулюванню суспільних відносин, які виникали в процесі судочинства. Він був невеликий за обсягом, складався із вступу, 13 параграфів, короткого додатку під назвою „Апендікс” та характеристики порядку винесення вироків.

Доведено, що важливим етапом кодифікації права у цей період було створення збірника „Суд і розправа” Ф. Чуйкевича. Праця Федора Чуйкевича – це систематизований витяг (ексцепт) з українських законів, які стосувалися окремих питань судоустрою і процесу Гетьманщини. Основним джерелом книги був Статут Великого князівства Литовського 1588 року, що мав чинність у Гетьманщині.

Встановлено, що важливим етапом систематизації права Гетьманщини був збірник „Книга Статут та інші права малоросійські”, складений 1764 р. у результаті приватної кодифікації відомим кодифікатором В. Кондратьєвим. Збірник В. Кондратьєва був цінним посібником для судді-практика. Підкреслено, що окремі частини і весь збірник В. Кондратьєва не мали офіційного значення. Але цей збірник був корисним для працівників відновлених станових судів – земського, гродського і підкоморського. Проаналізовано зміст та значення інших оригінальних пам’яток права, які були зовсім невідомими або маловідомими дослідникам цієї проблеми. Їх виникнення, як і попередніх, було зумовлене тими змінами, що відбувалися у суспільно-економічних і політичних відносинах у 60-х і 80-х рр. XVIII ст. Першою з них є „Екстракт Малоросійських прав” 1767 р., другою – „Екстракт из указов, инструкцій и учреждений, с разделением по матеріям, на девятнадцать частей” 1786 р.

Підрозділ 3.3. „Права, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. – важлива пам’ятка правової системи України-Гетьманщини присвячений характеристиці одного з найважливіших правових актів XVIII ст. – „Прав, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р., а також його ролі та місця у правовій системі України-Гетьманщини.

Проаналізовано процес розробки та прийняття цього комплексного правового акта. Встановлено, що перший склад кодифікаційної комісії було створено незабаром після видання указу 1728 р. У січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося права магдебурзькі та саксонські статuti, за якими судиться малоросійський народ, перекласти великоруською мовою і звести їх в єдине право.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз указів 1728 та 1734 рр., на підставі чого доведено, що перший указ ставив комісії завдання організаційного характеру: переклад „трьох малоросійських прав” та

зведення їх в одне право; другий – значно розширив компетенцію комісії. Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. Зазначено, що серед дослідників „Прав...” немає єдиної думки щодо характеру систематизації юридичних норм, уміщених у цій пам’ятці права: одні дослідники називають її „кодексом”, інші „зводом”, ще інші і „зводом” і „кодексом”.

З’ясовано, які саме джерела послужили основою укладення Кодексу 1743 р. Так, А. Яковлів вважав, що основним джерелом Кодексу було магдебурзьке право, на збірники якого укладачі зробили 1580 посилань. Відомі історики С. Юшков та В. Месяц стверджували, що основним джерелом Кодексу був Статут Великого князівства Литовського 1588 року, на який укладачі зробили 417 посилань. Важливим джерелом Кодексу було звичаєве право, яке відображало національні особливості розвитку українського права. Встановлено ряд причин, за яких проект Кодексу Сенатом так і не було офіційно затверджено, а саме – поступове обмеження російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, а згодом і повне його скасування.

Четвертий розділ „Матеріальне та процесуальне право як компоненти правової системи України-Гетьманщини” складається з двох підрозділів і висвітлює процес становлення та розвитку основних галузей, інститутів та норм матеріального та процесуального права України-Гетьманщини.

У підрозділі 4.1. „Основні риси та характеристика матеріального права України-Гетьманщини” розглянуто процес розвитку та функціонування основних галузей матеріального права Гетьманщини, а саме: цивільного, шлюбно-сімейного та кримінального права.

Доведено, що найважливіше місце серед інститутів цивільного права України-Гетьманщини посідав інститут права власності, а особливо права власності на землю. При цьому в українському праві другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. існували два головних різновиди власності на землю: вотчина і тимчасове володіння.

Досліджено поняття, види та суттєві умови основних цивільно-правових договорів Гетьманщини. Серед них у першу чергу слід виокремити договори купівлі-продажу, дарування, міни, майнового найму тощо. Розглянуто основні положення шлюбно-сімейного права України-Гетьманщини, яке: регулювало відносини, що виникли із шлюбу; визначало порядок, умови його укладення, розірвання; встановлювало особисті та майнові відносини подружжя, батьків і дітей; порядок усиновлення тощо.

Досліджено основні тенденції розвитку кримінального права в Україні-Гетьманщині. Встановлено основні складові поняття суб’єкта злочину та проаналізовано сукупність підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності. Проаналізовано види злочинів та покарань,

на підставі чого доведено, що їх класифікація в Гетьманщині була досить розвиненою.

У підрозділі 4.2. „Основні риси та характеристика процесуального права України-Гетьманщини” висвітлюється процес застосування судами та іншими судовими установами Гетьманщини правових норм під час відправлення правосуддя.

Доведено, що правосуддя було важливим засобом зміцнення позицій панівного стану. Завдання феодального правосуддя полягало в тому, щоб вирішуванням кримінальних і цивільних справ всіляко охороняти феодальний суспільний і державний лад. Проаналізовано основні права, обов’язки та повноваження суддів. Обов’язки суддів визначалися законами і практикою. Закон говорив, що судді повинні судити без гніву, ненависті, милості, приязні, страху, рішення виносити, дотримуючись права, без тяганини, відповідно до обставин, доказів, кару визначати згідно з правом.

Встановлено, що важливу роль у судовому провадженні відігравали судові особи. Серед найважливіших судових осіб слід виокремити писаря, межевих комісарів, возного та ін. Досліджено правове становище сторін судового процесу, їх представників. Доведено, що воно визначалося насамперед їх приналежністю до того чи іншого стану.

Надається характеристика системи доказів, які застосовувалися під час судового розгляду справи – пояснення сторін, свідків, публічні і приватні документи, речові докази, висновки експертів тощо. Детально досліджено порядок їх використання у судовому процесі.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** узагальнено теоретичні та практичні результати, отримані у ході дослідження, основними з яких є:

1. Україна-Гетьманщина другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. мала свою власну самостійну правову систему. Незважаючи на те, що поняття “правова система” увійшло в науковий обіг лише із середини 80-х рр. XX ст., фактично сукупність взаємопов’язаних між собою системи права та засобів її реалізації існувала в Україні-Гетьманщині вже у досліджуваний в роботі часовий період.

2. Більшість галузей права України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. були досить розвиненими. Так, цивільне право містило в собі ряд правових інститутів та норм, які не втратили свого значення і сьогодні і застосовуються з метою регулювання майнових відносин між особами. По-перше, це звичайно інститут права власності. Зі всіх часів інститут права власності посідав центральне місце в цивільному праві. Його основні положення зумовлювали зміст усіх інших розділів цивілістики – договірнього, спадкового тощо. Право власності було основним речовим правом і розумілося як право мати у володінні,

використовувати, передавати, дарувати, відписувати, міняти і заставляти майно за власною волею і потребою. Воно містило в собі такі правомочності: право володіння, право користування, право розпорядження (саме ці три правомочності характеризують зміст права власності відповідно до чинного Цивільного кодексу України). По-друге, досить чітко регламентуються основні положення зобов'язального права (види зобов'язань, підстави їх виникнення та припинення).

3. Важливим засобом вирішення спорів було правосуддя, тобто застосування судами діючих законів, а також звичаєвого права до конкретних випадків, викликаних певними фактами. Завдання феодального правосуддя полягало в тому, щоб вирішуванням кримінальних і цивільних справ всіляко охороняти феодальний суспільний і державний лад, феодальну власність, інтереси крупних землевласників. Через судовий процес втілювались у життя норми тих законів, в яких закріплювались права привілейованого стану.

4. Серед великої кількості джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині, дуже велике значення мало звичаєве право. Саме звичаєве право регулювало більшість суспільних відносин, і саме звичаєве право найбільшою мірою відображувало інтереси більшості населення держави.

5. У цей період в Україні-Гетьманщині діяла велика кількість джерел права, які були досить різноманітними як за своїм змістом, так і за своєю формою і порядком застосування. Цей факт можна оцінювати як із позитивного, так і з негативного боку. З одного боку, велика кількість джерел права могла би зробити правову систему Гетьманщини більш досконалою. Це, насамперед, стосується більш якісного процесу регулювання суспільних відносин, які існували на той час. У випадку відсутності конкретної правової норми в одному з діючих джерел права ця норма могла бути замінена на іншу, яка мала місце в іншому джерелі права. Отже, цей характер регулювання суспільних відносин міг би повністю відповідати як інтересам суспільства, так і держави. З іншого ж боку, не всі з перелічених джерел права при регулюванні суспільних відносин мали єдине спрямування. Більшість писаних джерел права приймалися відповідними державними органами та відповідали у першу чергу інтересам пануючого стану та держави. Норми ж звичаєвого права формувалися народом і відповідали його потребам. Відсутність єдності в зазначених джерелах права дуже часто призводила до колізій правових норм, що негативно впливало як на процес застосування норм права, так і на правову систему Гетьманщини в цілому. Органи гетьманської влади в Україні також здійснювали законодавчу діяльність. Ряд норм процесуального права визначався гетьманськими універсалами, універсалами генеральної військової канцелярії, ордерами та інструкціями гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду. Було кодифіковано „Малоросійські права” і зібрано їх в один кодекс – „Права, за якими судиться малоросійський народ”. Хоча цей кодекс

офіційного схвалення не дістав, проте на практиці деякою мірою він застосовувався. Це підтверджує наявність його копій у судах. Крім того, у той час поширилися й інші приватні збірки права, серед яких – „Процес короткий наказний”, „Економика краткая права”, „Суд и розправа в правах малороссийских” тощо.

6. На досить високому рівні розвитку було тоді і шлюбно-сімейне право Гетьманщини. Але майнові відносини між членами сім'ї в Гетьманщині з давніх-давен було врегульовано звичаєвим правом, тому вони не мали відповідного оформлення у нормах писаного закону. Законодавець мав завдання надати звичаєвому праву форму писаного закону, зокрема нормам сімейного права. Звичайно, це ускладнювало ситуацію і було причиною певних колізій, які існували в процесі регулювання шлюбно-сімейних відносин. Та незважаючи на це, деякі положення шлюбно-сімейного права Гетьманщини мають свій сенс та застосовуються і в сучасному законодавстві України.

7. За часів Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. розширюються поняття і види злочинів, змінюються система покарань, їх розміри тощо. Досить чітко законодавець регламентує перелік обставин, які пом'якшують або обтяжують ступінь провини. Надається досить чітка класифікація видів злочинів та покарань за їх скоєння. Передбачаються обставини, що звільняють особу від кримінальної відповідальності. Отже, кримінальне право продовжувало оформлюватися в окрему галузь права.

8. Досить великий вплив на процес реформування правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. здійснювала козацька старшина. Це виявилось у тому, що більшість правових норм за своїм змістом відповідали інтересам привілейованого стану суспільства, а саме – козацької старшини. У першу чергу це стосується норм процесуального права України-Гетьманщини, які регулювали порядок здійснення правосуддя. На підставі цього було зроблено висновок, що судовий процес за своєю суттю являв собою важливий інструмент зміцнення козацькою старшиною свого привілейованого стану.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Остапенко Т.О. Застосування норм процесуального права органами судочинства в Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 30. – О. : Юрид. л-ра, 2007 – С. 538 – 543.
2. Остапенко Т.О. Зобов'язальне право Гетьманщини за „Правами, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. / Т.О. Остапенко // Митна справа, 2007. – № 3. – С. 52 – 56.

3. Остапенко Т.О. Право власності як інститут цивільного права Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 32. – О. : Юрид. л-ра, 2007 – С. 244 – 253.

4. Остапенко Т.О. Визначення суб'єкта злочину за „Правами, за якими судиться малоросійський народ” 1743 р. / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 36. – О. : Юрид. л-ра, 2007 – С. 239 – 243.

5. Остапенко Т.О. Загальна характеристика видів договорів за законодавством Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – Вип. 35. – О. : Юрид. л-ра, 2008 – С. 249 – 255.

6. Остапенко Т.О. Сімейне право Лівобережної України (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 45. – О. : Юрид. л-ра, 2009 – С. 170 – 178.

7. Остапенко Т.О. Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи права України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 49. – О. : Юрид. л-ра, 2009 – С. 212 – 216.

8. Остапенко Т.О. Суб'єкт злочину за кримінальним правом України першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Правове життя сучасної України : тези доповідей 10-ї ювілейної звітної наукової конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА, 27–28 квітня 2007 р. – О. : Фенікс, 2007. – С. 358 – 360.

9. Остапенко Т.О. Поняття та умови дійсності договору за законодавством Лівобережної України першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : матеріали III звіт. наук.-практ. конф. професор.-виклад. складу та молодих науковців, 28 березня 2008 р. – О. : Наукове видання, 2008. – Вип. 9. – С. 144 – 147.

10. Остапенко Т.О. Порядок застосування процесуально-правових норм Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Правова система суспільства: сучасні проблеми та перспективи розвитку : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., 18 квітня 2008 р. – Кіровоград, 2008. – С. 67 – 70.

11. Остапенко Т.О. Укладання шлюбу за законодавством Лівобережної України (XVII – XVIII ст.) / Т.О. Остапенко // Правове життя сучасної України : тези доповідей Всеукр. наук. конф., 18–19 квітня 2008 р. – О. : Фенікс, 2008. – С. 87 – 89.

12. Остапенко Т.О. Види договорів за законодавством Гетьманщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Сучасний вимір держави та права : зб. наук. праць / За ред. В.І. Терентьєва, О.В. Козаченка. – Миколаїв : Вид-во „Іліон”, 2008. – С. 391 – 393.

13. Остапенко Т.О. Джерела права Московської держави на Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Правове життя сучасної України : тези доповідей Міжнар. наук. конф. професор.-виклад. і аспірант. складу, 5–6 червня 2009 р. – О. : Фенікс, 2009. – С. 172 – 174.

14. Остапенко Т.О. „Книга Статут та інші права малоросійські” як важливий напрямок проведення кодифікації права України-Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Держава і право : de lege praeterita, instante, futura : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 листопада 2009 року. – Миколаїв : Іліон, 2009. – С. 56 – 57.

15. Остапенко Т.О. Звичаєве право як важливий засіб регулювання суспільних відносин в Україні-Гетьманщині / Т.О. Остапенко // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. професор.-виклад. та аспірант. складу, 21–22 травня 2010 р. – О. : Фенікс, 2010. – С. 191 – 192.

16. Остапенко Т.О. Німецьке міське право та його застосування в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Закарпатські правові читання : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. молод. вчених та студентів, 29–30 квітня 2010 р. : у 2 т. / За заг. ред. Ф.Г. Ващука, П.А. Трачука. – Ужгород : ЗакДУ, 2010. – Т. 1. – С. 65 – 68.

17. Остапенко Т.О. „Процес короткий наказний” 1734 р. як важливий етап проведення систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. / Т.О. Остапенко // Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (16–17 квітня 2010 р.) / Відп. за вип. Поляков І.І. – Сімферополь : КРП „Видавництво „Кримнавчпеддержвидав”, 2010. – С. 79.

АНОТАЦІЯ

Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. – Національний університет „Одеська юридична академія”, Одеса, 2010.

У дисертації розглядається процес формування правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. Досліджуються становлення та генезис головних елементів правової системи у цей період, вивчаються її внутрішня структура та джерела формування. Розглядається проблема застосування основних джерел права, які діяли в Україні-Гетьманщині, а саме – звичаєвого права, німецького міського права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 року тощо.

Здійснюється аналіз основних напрямків систематизації права України-Гетьманщини. Серед найбільш важливих результатів

систематизаційних робіт особлива увага приділяється „Правам, за якими судиться малоросійський народ” 1743 року.

Аналізуються стан та рівень розвитку матеріального та процесуального права як важливих компонентів правової системи України-Гетьманщини у досліджуваній часовий період.

Ключові слова: правова система, Україна-Гетьманщина, джерела права, систематизація права, матеріальне та процесуальне право.

АННОТАЦІЯ

Остапенко Т.А. Правовая система Украины-Гетманщины во второй половине XVII – 80-х гг. XVIII ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет „Одесская юридическая академия”, Одесса, 2010.

Диссертация посвящена истории становления и развития правовой системы Украины-Гетманщины во второй половине XVII – 80-х гг. XVIII ст.

Формирование правовой системы Украины-Гетманщины в исследуемый период проходило в очень тяжелых исторических условиях – Освободительная война, инкорпорация украинских земель Московским государством. Все это наложило своеобразный отпечаток на процесс становления правовой системы Украины-Гетманщины.

Привлекает внимание факт существования и применения в Украине-Гетманщине большого количества источников права, которые были достаточно разнообразны как по своему содержанию, так и по форме и порядку их применения. Этот факт можно оценивать как с позитивной, так и с негативной точки зрения. С одной стороны большое количество источников права уменьшало вероятность возникновения пробелов в праве, но с другой – многие из действовавших источников права по разному регулировали одни и те же общественные отношения, что приводило к возникновению правовых коллизий.

Исследуется процесс систематизации права во второй половине XVII – 80-х гг. XVIII ст. Систематизационные работы в Украине-Гетманщине имели важное значение в силу того, что противоречия между различными источниками права все более усугублялись. В такой ситуации необходимым было упорядочение правовых норм и создание единого систематизированного правового акта. Именно таким правовым актом стал сборник „Права, по которым судится малороссийский народ” 1743 г., в котором предусматривалось урегулирование широкого спектра общественных отношений, устанавливались юридические санкции за совершение преступлений и иных правонарушений, закреплялся порядок деятельности судебных органов и проч.

Проанализирован процесс становления и развития материального и процессуального права Украины-Гетманщины. Так, гражданское право содержало в себе ряд правовых институтов, которые не утратили своего значения и сегодня. В первую очередь речь идет об институте права собственности, который занимал основное место в гражданском праве. Право собственности было основным вещным правом и понималось как право иметь во владении, использовать, передавать, дарить, отписывать, менять и закладывать имущество по собственной воле и надобности. Кроме того, достаточно четко регламентируются положения обязательственного права. Не менее развитым является и брачно-семейное право Украины-Гетманщины. Но имущественные отношения между членами семьи издавна регулировались нормами обычного права и поэтому не получили надлежащего оформления в писаных источниках права.

Установлено, что в годы Освободительной войны в уголовном праве Украины-Гетманщины расширяются понятие и виды преступлений, изменяется система наказаний, их размеры. Достаточно четко регламентируется перечень обстоятельств, смягчающих и отягчающих вину. Предусматриваются обстоятельства, которые освобождают лицо от уголовной ответственности.

Исследованы основные положения процессуального права Украины-Гетманщины, а именно – права и обязанности судей, судебных чиновников, правовое положение сторон в судебном процессе, виды доказательств.

Ключевые слова: правовая система, Украина-Гетманщина, источники права, систематизация права, материальное и процессуальное право.

SUMMARY

Ostapenko T.O. Legal system of Ukraine-Hetmanshchyna in the second half of the XVII century – 80's of the XVIII century. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of legal sciences majoring in 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and law doctrine. – National university “Odessa academy of law”, Odessa, 2010.

The dissertation dwells upon the process of development of legal system of Ukraine-Hetmanshchyna of the second half of the XVII – 80's of the XVIII century. The research was carried out on formation and genesis of the principal elements of legal system at that period, its inner structure and formation source were studied. The problem of use of the principal legal sources, existing in Ukraine-Hetmanshchyna, namely customary law, German town law, Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588 etc. was examined.

The analysis was carried out on the major law systematization directions of Ukraine-Hetmanshchyna. Among the most important results of systematization works special attention is paid to “The rights, for which the Ruthenia people litigate” of the year 1743.

The analysis was made on the state and level of development of substantial and procedural law, being important components of the legal system of Ukraine-Hetmanshchyna at the examined time period.

Key words: legal system, Ukraine-Hetmanshchyna, legal sources, systematization of law, substantial and procedural law.